

МОНОГРАФИЈА О СРПСКИМ МАНАСТИРСКИМ БИБЛИОТЕКАМА

ЖАРКО ВОЈНОВИЋ. *СРПСКЕ МАНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ
ДО КРАЈА XVIII ВЕКА*. ПАНЧЕВО: ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА, 2019.

Душица Грбић

*Библиотека Машице српске,
Нови Сад*

УДК: 027.6:271.222(497.11)-523.6(049.32)

У издању Градске библиотеке Панчево 2019. године објављена је књига *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века* др Жарка Војновића, истакнутог српског библиографа и истраживача историје српске књиге и библиотека, историје књижевности и издаваштва. Ово је прва монографија о српским манастирским библиотекама, у коју је значајно уткана ауторова докторска дисертација *Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку*, одбрањена 2018. на Филошком факултету у Београду. Као рецензенти књиге јављају се ментори проф. др Гордана Стокић Симончић и проф. др Светлана Томин.

Својом појавом књига је привукла велику пажњу стручне и научне јавности, те је издавач поновио издање 2020. године. О важности и вредности те студије сведочи и Награда „Стојан Новаковић“ Библиотекарског друштва Србије, додељена аутору 2020. године.

У Уводу књиге (стр. 7–12) истакнут је историјски значај манастирских библиотека, које су у темељу српског библиотекарства, а неколико векова чине и његов главни садржај. Полазећи од чињенице да у српској науци нема веће студије у којој су систематизована знања о српским манастирским библиотекама, већ постоје само њихови парцијални пописи, описи или помени, циљ је био да се у књизи обраде питања српских манастирских библиотека, од најранијег помена до краја XVIII века. С тим у вези објашњен је методолошки приступ теми и у главним назнакама откривен је садржај књиге. Скренута је пажња на важност пружања неопходних знања о монаштву, настанку и улози манастира и литургијском животу. Предочене су околности постојања српских манастирских библиотека у историјско-географском оквиру, који, с једне стране чини традиционалан простор српских земаља, а с друге Хабзбуршка монархија. Акцентат је на XVIII веку, када на територији Хабзбуршке империје долази до снажних промена, које ће обележити ново раздобље у српској историји и култури. У раздобљу од XII до краја XVIII века по бројности и значају доминирају манастирске библиотеке, док у XIX веку полако отпочиње деловање јавних библиотека, које стичу превагу у српском библиотекарству. У истицању традиционалних културно-историјских руско-српских веза нарочито место заузима процес русификације у Карловачкој митрополији, који се одразио и на манастирске збирке. Са аспекта историје и теорије библиотекарства наглашена је потреба утврђивања развоја појединих библиотечких функција. Дате су и информације о коришћеним изворима.

После назначених уводних напомена излагање је систематизовано у шест поглавља, подељених на одељке и пододељке. Сама структура књиге доприноси њеној доброј прегледности, читалачкој пажњи и лакшем праћењу садржаја, с обзиром на разуђеност тематике и богатство изнетих података.

Прво поглавље *Манастирске библиотеке код Срба од средњег века* (стр. 13–57) посвећено је улози манастира у српској култури, појму и значају српских манастирских библиотека, развојном луку манастирских библиотека и образовању у манастирима. У средњем веку манастири су били главна културна средишта код Срба, расадници писане речи, у којима су се књиге од најранијих времена рукописно умножавале и тако вековима шириле, а и рано српско штампарство везано је за манастирска средишта. Осим што су преписиване, књиге су за потребе манастира на разне начине и прибављане. Делујући у условима вековне поробљености српског народа, манастири су били чувари православне вере и стожери српског националног идентитета, што се у књизи јасно и документује. Када је реч о типологији српских библиотека истакнута је чињеница да су манастирске библиотеке имале првенство до краја XVIII века. Осим њих постоји и традиција библиотека парохијских цркава, које су поседовале скромнији фонд, а у XVIII веку појављују се још два стабилна типа, епархијске и лич-

не библиотеке. Аутор се бави и питањем броја књига црквених библиотека, односно тиме колико је могао бити њихов богослужбени минимум и као пример износи списак од 26 књига, који сведочи о том минимуму у Русији до краја XIII века. С тим у вези поставља питање да ли се збирка од двадесетак књига може назвати библиотеком и износи мишљење да не постоји минималан број књига испод којег се збирка књига не би могла назвати библиотеком. Подвлачи и значај вредносног критеријума и материјалног фактора. Став да се манастирске библиотеке могу назвати најстаријим српским библиотекама образлаже тиме што њихово формирање и егзистенција задовољавају многа савремена начела. Оне настају програмски, треба да испуне одређену сврху, попуњавају се за одређене потребе, имају своје финансирање, имају свој смештај, води се административна брига о њима, имају своје кориснике и лице за њих задужено.

У периодизацији историјског развоја српских манастирских библиотека издвојена су четири периода. Први је преднемањихки, који је слабо документован, али се, без обзира на то, верује да је појави *Мирослављевој* или *Вукановој јеванђеља* морала претходити богата традиција писане речи. Други је немањихки период, у којем је успостављена прва стабилна српска држава. Он обилује сведочанствима српске писмености, о којима је много писано, али не увек, или сасвим мало са становишта историје књиге, библиотека и библиотекарства. Трећи период започиње пропашћу средњовековне српске државе и траје до XVIII века, а обележен је ширењем Отоманског царства, ратовима, миграцијама, тешким разарањем и пустошењем манастира и цркава и страдањем драгоцености, међу којима су и књиге, па и читаве библиотеке. У тим крајње неповољним условима ничу прве српске штампарије, које су пружале наду да ће се књиге брже умножавати и ширити. Међутим, штампарије су радиле кратко и са прекидима, па потребе за књигама, и уз непрестано деловање скрипторијума, нису задовољене. Због тога у српске манастире све више пристижу руске књиге, које ће у њима преовладати у XVIII веку. Четврти период чини XVIII век, који се односи само на подручје Карловачке митрополије, јер области под османском влашћу нису доживеле промене, изузимајући присуство руских књига, прибављаних за црквене потребе, услед недостатка српских.

У развојном луку српских манастирских библиотека, особено место заузима библиотека манастира Хиландара, како због величине и садржаја, тако и због улоге Свете Горе у очувању православља и развоју српске књижевности и писмености. Света Гора је била ризница књига и поседовала је богатство оригиналних предлогака са којих су настали многи преписи. Била је место где су боравили књижевници, искусни преписивачи, илуминатори и књиговесци, а српски светогорски утицај имао је одјека не само у српским крајевима, већ и у Русији. Садржај и величина манастирских библиотека зависили су од интересовања и образовања монаха.

У сагледавању стања фонда средњовековних српских манастирских библиотека у одређеним временским интервалима, тешкоћу представља недостатак доказа о припадности књиге манастиру, те се аутор залаже за покушај њихове реконструкције, која захтева много истраживачког рада и не обећава одговор на питање о првобитном фонду, али може бити важан показатељ историјског развоја библиотеке. За разлику од средњег века, у XVIII веку у Карловачкој митрополији постоје документарни извори, на основу којих је могуће праћење квантитавних и квалитативних промена у многим манастирским збиркама. Као пример наводи се манастир Гргетег, чији се фонд може пратити према пописима из 1732, 1737, 1753. и 1798. године. Према инвентару из 1732. у манастиру је било свега 18 књига, чиме није био задовољен ни богослужбени минимум, а 1798. постоје 194 књиге, међу којима је и знатан број небогослужбених књига.

У другом поглављу *Класификација књига у манастирским библиотекама* (стр. 59–78) анализирани су примери различите класификације фондова манастирских библиотека на основу руских и српских извора. У разматрању питања структуре манастирских библиотека понуђена је схема која структурно треба да изрази формални аспект, порекло и хронолошки принцип и с тим у вези образлажу се њени сегменти: 1. Рукописна књига, 2. Рана српска штампана књига, 3. Нововековна рускословенска књига, 4. Нова српска књига и 5. Страна штампана књига.

У трећем поглављу *Формирање, обнављање и попуњавање манастирских библиотека* (стр. 79–153) опширно се говори о формирању, обнављању и попуњавању манастирских библиотека. Начини наведених активности суштински су блиски савременој пракси, а то су: приложнички дарови, наменско писање/преписивање, куповина, поправка књига, наслеђивање, принудне миграције манастирских библиотека. Ови процеси документују се многобројним записима из књига, који плене својом старином и аутентичношћу и књизи дају посебну драж. Скренута је пажња и на материјални фактор у формирању и богаћењу библиотека. Са тог аспекта наглашени су напор и пожртвованост ктитора библиотеке. Ктиторским утемељењем манастира као сакралног средишта, стварана је и манастирска библиотека. Она је најпре садржала богослужбени минимум, а потом се старањем манастира фонд попуњавао. Изнети су и интересантни подаци о цени књига, који потврђују њену тражњу и скупocenост. Тако се у запису Гаврила Тројичанина, чувеног преписивача из Манастира Свете Тројице, у једном псалтиру из 1648. казује да је цена те књиге равна тежини књиге у сребру. Руска штампана библија, по наводима Захарије Орфелина, вредела је два вола. За *Беседе айосџолске* 1734. могло се купити најмање хиљаду литара вина, док су поједине књиге коштале исто колико и четири телета. Од материјалних могућности зависила је и обнова манастирских библиотека, које су често страдале у ратовима и елементарним непогодама.

У четвртном поглављу *Манастирско библиошкарство* (стр. 155–208) казује се о смештају књига, административном статусу књиге у оквиру манастирске библиотеке, бележењу манастирских библиотека, протокаталогизацији, манастирском библиотекару, и односу манастирских библиотека са спољашњим светом. Наглашено је да пре друге половине XVIII нема јасних показатеља о смештају књига, али се намеће закључак да је он био прилагођен богослужбеним потребама, како би књиге биле лако доступне. Као могући простори где су се књиге налазиле помињу се олтар, певнички простор, ђаконикон (мања просторија уз олтар). Личне монашке библиотеке стајале су у келијама својих власника, али у неким случајевима могле су бити и у другим просторијама које не служе за становање. До јасније поделе унутар опште манастирске књижне збирке долази у другој половини XVIII века, а у последње три деценије тог века може се са сигурношћу говорити о раздвајању манастирске библиотеке на два дела. Први део садржи традиционално језгро библиотеке сачињено од богослужбених књига и он остаје у оквиру цркве, док се остали део, међу којима све више има и нерелигијских књига, смешта у посебне просторије у оквиру конака. За други део у манастирима се користи појам *библиошека*, о чему упечатљиво сведочи инвентар митрополијског двора у Београду из 1733, чији опис почиње од просторије назване *Библиошека*. Административни статус књиге односи се на регулисање статуса књиге по одређеним законитостима и правилима у оквиру манастирске библиотеке, што подразумева идентификацију власништава књиге на основу писаног документа или података у књизи (записа, печата и сл.), бележење начина набавке, имена продавца, дародавца, онога ко прима књигу у манастир и цене књиге, датирање уласка књиге у манастир или евидентирање власништва, легитимизацију књига именима епископа и игумана и писане мере заштите. Осим физичким и правним мерама, крађа књига се штитила и клетвама, које се често налазе у старим рукописима, а најстарији пример писане клетве среће се у *Шестогневу* из 1263. године. У средњем веку подаци о неким списковима књига српских манастирских библиотека јављају се ретко и то као записи у књигама, па се о административном евидентирању српских манастирских библиотека може говорити тек у XVIII веку на подручју Карловачке митрополије. Оно је резултат деловања, с једне стране, митрополита, почев од Мојсија Петровића (1718–1730), а с друге, државне власти Аустријског царства. Од четврте деценије тог столећа могу се пратити инвентари манастирских библиотека, од којих су, примера ради, приказани инвентари манастира Винче 1733, Ходоша 1733, Војловице 1764, Хопова 1776. На основу спискова књига аутор примећује да не постоје иста правила описа књиге, али се, углавном јављају исти елементи описа: наслов/назив књиге, аутор, порекло, тј. место издавања, формат, тип, тј. штампана/рукописна књига, језик, количи-

на и подаци о физичком стању књиге. Аутор трага за одговором на питање да ли је постојао манастирски библиотекар. Помиње појам *књигохранишљ* у *Законојрави*лу Светог Саве, који је ту унет из Јустинијанових *Новела* као општа одредба о црквеној имовини, без везе са самим књигама. Сигурне потврде о функцији библиотекара у српским манастирским библиотекама нису нађене ни у XVIII веку, али је претпоставка да је ту улогу обављао еклесијарх. Иако су манастирске библиотеке затвореног типа, њихова комуникација са спољашњим светом је постојала и тај аспект је у књизи осветљен различитим документима и записима у књигама. Књиге су се износиле из манастира због принудних миграција, али су и позајмљиване, поклањане, па и продаване, те се многим изгубио траг.

У петом поглављу *Руски ушњицаји на српске манастирске библиотеке* (стр. 209–245) говори се о традиционалним везама српских манастира с Русијом, одакле је пристизала велика помоћ у књигама. Реч је и о чувеној реформи патријарха Руске православне цркве Никона (1652–1660) ради исправљања црквених књига. Нарочито место заузима процес русификације у Карловачкој митрополији, који је тридесетих година XVIII века интензивирао пристизањем руских уџбеника и приручника на захтев митрополита Мојсија Петровића и отварањем „Славенске школе” у Сремским Карловцима 1726, као и доласком руског учитеља Максима Терентјевича Суворова. Ове појаве означавају почетак нове епохе у историји српске писмености, књижевности и културе, када рускословенски језик смењује српкословенски и заузима његово место као књижевни и црквени језик Срба. Од четврте деценије XVIII века могу се пратити покушаји планског рада на нормативизацији манастира и њиховој русификацији, што доводи до коришћења руских богослужбених књига и потискивања српских из литургијске употребе, а самим тим мења се и састав манастирских библиотека. У то време оживљава још један вид набавке – трговина руских књига на вашарима и сајмовима, где долазе руски трговци, у народу називани „Московима”, „Москалима”, „Московитима”. Много руских књига купљено је на вашарима у Карловцима, Футогу, Руми, Вршцу, Сегедину и другим местима. Аутор наводи и примере продаје књига у самим манастирима.

Шесто поглавље *Личне монашке библиотеке* (стр. 247–267), како и сам наслов казује, осветљава питање личних библиотека монаха, које су у односу на манастирске библиотеке представљале подзбирке. По речима аутора, општа збирка има историјски континуитет, који се подудара са трајањем манастира, док су личне библиотеке ограничене животом њихових власника. Састав ових библиотека зависио је од образовања и интересовања власника, а одсликава и њихово кретање и контакте. Према *Монашким йравилима* из 1733. београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића (1731–1737), монаси су морали да пријаве игуману

и братији сву своју имовину, како би се она увела у манастирски протокол, али су имали право и на личну имовину, где спадају и књиге и извесна количина новца, те су имали средстава и за набавку књига. Из многобројних записа у књигама види се да су монаси куповали и продавали књиге. У доба митрополита Викентија Јовановића чине се први покушаји систематског бележења личних монашких библиотека, док се први прави резултати пописивања манастирске и монашке имовине налазе у *Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. год.*, када је обављена визатизација свих манастира Сремске архидијецезе. После смрти монаха њихова заоставштина је често продавана на лицитацији да би се исплатили дугови, па су тако личне библиотеке растуране, што је случај и с Библиотеком карловачког митрополита Викентија Јовановића Видака (1774–1780). Анализирајући састав личних библиотека, аутор запажа да се оне при крају XVIII века све више осавремењавају, те нестаје превласт класичне монашке литературе. У првим деценијама XIX века попуњавање библиотека новим књигама постаје све интензивније. Српски монаси прате издавачку продукцију и све чешће се уписују као пренумеранти.

У наставку књиге налазе се *Прилози* (стр. 271–282), који употпуњавају слику монашких и манастирских библиотека. Према *Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. год.* Димитрија Руварца, у првом прилогу табеларно су приказане личне библиотеке фрушкогорских манастира, а у другом библиотеке фрушкогорских манастира.

Следе коришћени извори, необјављени и објављени, као и богат списак литературе (стр. 283–291). Од регистара постоје *Именски реџистар* и *Реџистар манастира* (стр. 294–300). На крају су сажети на српском и руском језику (стр. 301–306).

Приказана књига Жарка Војновића представља незаобилазан приручник из историје, теорије и праксе српских манастирских библиотека, велики подухват у области истраживања историје српске књиге, библиотека и библиотекарства и значајан допринос српској историји, науци и култури уопште. У обради српских манастирских библиотека од XII до XVIII века преплићу се мултидисциплинарна знања, што књизи даје посебну вредност и чини је привлачном, не само стручној и научној јавности, већ и ширем читалачком кругу.

